

מדור מיוחד: צדק חברתי ותכנון ישראלי

הקדמה: העיר דורשת צדק חברתי! תכנון בישראל בעיניים חברתיות

אורן יפתחאל, רני מנדלבאום

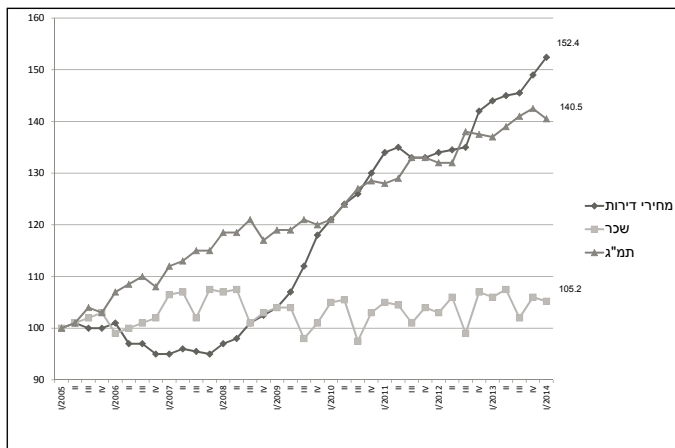
"העם דורש צדק חברתי!" זעקו מאות אלפים ברחובות בקיץ 2011 בהפגנות ענק שהארץ עוד לא ידעה כמותן, וחזרו על דרישה זו בקיץ 2012 בגל הפגנות קטן יותר. בזמן הגל הגדול, למעלה משבעים מאהלים עירוניים הוקמו במהירות ברחבי הארץ ונותרו על כנם במשך רובו של הקיץ. אלה יצרו מוקדים של פעילות, מחאה, הפגנות ודיונים שנועדו לנער את השלטון והחברה בישראל מדרך המובילה לפערים מתרחבים, הנצחת שוליים חברתיים מתוסכלים ותחושה עמוקה של אי צדק בחלוקת המשאבים והכוח.

גל ההפגנות הישראלי הווה חלק מתופעה עולמית, שראתה את הדור הצעיר במדינות רבות - כגון ספרד, יוון, תורכיה, תאילנד, ארצות הברית, טוניסיה ומצריים - יוצא לרחובות, בונה מאהלים, ויוצר שינויים בפוליטיקה, בשיח ולעיתים בשלטון עצמו. דרישה חוזרת ונשנית, בכל המדינות, הייתה שינוי המבנה הכלכלי-חברתי, המעדיף דרישות ההון הגלובלי והמקומי, וגורמים צרים ומושחתים אחרים, כגון צבא, מוסדות דת או אריסטוקרטיה ישנה, על פני צרכי התושבים המוחים, שכללו בגל הנוכחי גם את בני המעמד הבינוני היורד מנכסיו. הקריאות השתנו מעט ממקום למקום, אך הטון היה דומה בדרישה לדמוקרטיה אמיתית וחלוקה צודקת יותר של משאבי המדינה ההולכים ומתנקזים בידיים מצומצמות.

ההפגנות דעכו והמאהלים נעלמו, אך השיח החברתי והמודעות החברתית "עלו מדרגה". אלה התחברו לעניין המתמשך באקדמיה בכלל, ובאוניברסיטת בן-גוריון בפרט, בנושאים של צדק ותיקון חברתי. נזכיר שבמחלקות השונות של האקדמיה, למשל סוציולוגיה, מזרח תיכון, גיאוגרפיה, כלכלה ופוליטיקה וממשל, מלמדים וחוקרים שנים ארוכות את הבעיות החברתיות של האזור והארץ כולה. החיבור בין המחאה לאקדמיה קיבל ביטוי בסדרת פרסומים גדולה בעקבות המחאה. דרישות המחאה כונסו גם בספר "אפשר גם אחרת: מתווה לכינונה של חברה מתוקנת", אותו ערכו הפרופסורים יוסי יונה ואביה ספיבק מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב (יונה וספיבק, 2012). הספר מתרגם את דרישות המחאה בעזרת עשרות מומחים לשיח מדיניות חדש בשבעה תחומי מפתח, בהם ניתן לשנות כיוון כדי ליצור חברה צודקת ובת-קיימא.

המדור בסיוע
ובחסות הקתדרה
ללימודים עירוניים,
אוניברסיטת בן
גוריון בנגב

בישראל התמקדה המחאה בתחילה סביב נושא יוקר הדיור, והתרחבה לאחר מכן לנושאים חברתיים נוספים. עם זאת, לגודל האכזבה, כפי שמראה איור 1, גם שלוש שנים לאחר המחאה, מחירי הדיור ממשיכים לעלות. זאת יחד עם קיפאון במשכורות, דבר המעצים את העול החברתי הנובע מאופי פעילותה של המערכת הקרקעית-תכנונית. עקב הכישלון התכנוני לספק לתושבי המדינה דיור בהישג יד, נראה שלא נעשה די על-ידי המעגלים המקצועיים, כולל איגוד המתכננים, להוריד את מחירי הדיור ולנהל את משאבי הקרקע והתכנון בארץ בצורה הוגנת וצודקת. חלק מעניינו של מדור מיוחד זה של כתב העת הוא 'לתרגם' את שפת המחאה החברתית לנושאים תכנוניים, ובכך לממש את אחריותה של הקהילה המקצועית לקידומו של צדק חברתי ועירוני עבור דור המחר במדינה.

איור 1: מחירי הדיור, התמ"ג והשכר בישראל. מקור: נתוני משרד הבינוי (מחירי הדיור מושבים כמספר משכורות חציוניות הנחוצות לרכישת דירה ממוצעת בישראל)

כאמור, בכל תקופת המחאה ובדיונים שנמשכו אחריה נותרו התכנון, הדיור והקרקע נושאים מרכזיים ביותר. עקב כך, ניתן להמשיג את מקבץ נושאי המחאה השונים בתחום התכנון, כדרישה 'לצדק מרחבי', הכולל בין היתר את מדיניות הדיור, הקרקע, התחבורה והתכנון, כמו גם נושאים כגון קביעת אזורי שיפוט, עידוד השקעות הון, ואזורי עדיפות לאומית. נושא זה אכן עלה בדוחות המומחים למחאה, והוביל את החזון של המלצות המומחים, אותן הובילו בתחום התכנון נורית אלפסי ויוזן רופא ובתחום הקרקעי אורן יפתחאל - המלמדים בתכנית לתכנון עיר ואזור במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בן-גוריון.

אם כך, על רקע המשבר המתמשך בשוק הדיור, ההזנחה והשוליות הגיאוגרפית באזורי הפריפריה, במיוחד של קהילות מיעוטים ומהגרים, ומול הפערים החברתיים ההולכים ומתרחבים, עולים קולות בלתי נלאים המבקשים לתקן

את המעוות. המחקר ארוך השנים והדיון הציבורי של השנים האחרונות הדגימו ללא ספק את הקשר הישיר בין מדיניות מרחבית למבנה חברתי. למרות זאת, מוסדות התכנון, הקרקע והפיתוח בישראל מקדישים מעט זמן, אנרגיה ומשאבים לשאלת הצדק המרחבי, והנושא כמעט ואינו קיים בסדרה ארוכה של חוקי ותקנות התכנון, הדיור והפיתוח.

כפועל יוצא של כשל זה, אחת הדרישות שעלו מהמחאה בנושא זה היא לחבר באופן חוקי ומקצועי את תחום התכנון לשיקולים חברתיים, כפי שעולה מהמלצות צוותי המומחים של המחאה:

"עריכת רפורמה חברתית בתכנון והקצאת הקרקע. חוקי הקצאת הקרקעות והתקנות התכנונית הנלוות יתוקנו כך שלכל תכנית חשובה יוגש תסקיר השפעה חברתית, ולגופים האחראים להקצאת הקרקעות יתלווה יועץ חברתי." (יונה וספיבק, 2012, ע' 150).

הגיליון הנוכחי מקדם מטרה זו על-ידי הצגת ניתוחים שיטתיים של תכנון עירוני ומדיניות פיתוח מנקודות מבט חברתיות מגוונות, מהמרכז, הצפון והדרום, כפי שיפורט להלן.

'נגיעה' של ידע עיוני – העיר הצודקת

נצא לרגע מהמציאות הישראלית כדי לדון – ולו לרגע – בהתפתחות ההגות בנוגע לשאלת 'העיר הצודקת'. כמובן שהמקום כאן מאפשר רק 'נגיעה' קצרה ללא התעמקות וציון מלא של מקורות. כל המתעניינים יכולים להעמיק דרך חומרים הזמינים לכל דרך עורכי מדור זה.

שאלות הנוגעות לצדק ועוול חברתיים נמצאות בבסיס הדיון המוסרי-פוליטי בחברה האנושית מקדמת דנא, כפי שעולה מדבריהם של פילוסופים יווניים ונביאי ישראל לפני אלפי שנים. במהלך התקופה המודרנית, ובמיוחד במחצית הראשונה של המאה העשרים, התמקד שיח הצדק בסוגיות של שוויון אזרחי ופוליטי, ולאחר מכן בהוגנות בחלוקת משאבים בעיקר במסגרת מדינת הלאום. כאן התפתחה היריבות הבסיסית בין מה שמוכר ברוב העולם כ'שמאל' ו'ימין' אידיאולוגיים – שמות תואר המציינים בדרך כלל גישות שונות כלפי חזון החברה הצודקת. בהפשטה מסוימת ניתן להכליל שהימין החברתי דוגל בקיומה של חברה מוטת שוק, בה הצמיחה הכלכלית והיעילות הניהולית מהוות מטרות מרכזיות, המשרתות את חירות הפרט וחופש הבחירה, לצד ערכים כשמרנות לאומית ודתית. בחברה שכזו העברת משאבי החברה לגורמים החזקים כלכלית, הנושאים בדרך כלל את הזהות 'הנכונה', נחשבת כלגיטימית וצודקת כתולדה של 'שוק חופשי'. לעומתם, השמאל החברתי דוגל לרוב בחברה סוציאל-דמוקרטית, השומרת על צדק בעזרת התערבות מדינתית בשוק וחלוקת משאבים לפי תבחינים של צורך, הזדקקות וזכאות. מזווית זו, נושאים כמו שוויון חברתי, חלוקה הוגנת והכרה במיעוטים ומקומם השוויוני בחברה, נחשבים כערכים מובילים, אף מעבר לצמיחה כלכלית ושוק חופשי.

הדיון האקדמי בחברה הצודקת בתחומי הגיאוגרפיה והתכנון העירוני קיבל תנופה לאחר תקופת התססה החברתית של שנות השישים והשבעים. הפילוסוף הצרפתי אונרי לפברה פרסם בשנות השישים מספר חיבורים מכוננים על 'ייצור המרחב' והיזכות לעיר, ועל הצורך לעצב אותה על פי

קריטריונים של נגישות מכלילה לכל היושבים בה, ללא קשר למעמדם הכלכלי, יכולתם לשלם או זהותם התרבותית. תקופה זו החלה למעשה את הדיון הציבורי במדינות המערב על מאפייני העיר הצודקת שגלשו במהירות לחוגים האקדמיים העוסקים בעיר, כמו תכנון, אדריכלות, גיאוגרפיה ומדיניות ציבורית.

מספר שנים לאחר מכן, ספרו של הגיאוגרף דיוויד הארווי 'צדק חברתי והעיר' שיצא ב-1973 פרץ דרך לדיון ומחקר באופי, מבנה וניהול העיר הצודקת. הארווי, ואתו חוקרים בולטים נוספים כפיטר מרקוזה ומנואל קאסטלס בשנות השבעים, שמונים ותשעים, הובילו את הפרדיגמה הביקורתית-מרקסיאנית, אשר בדקה עוול וצדק, בעיקר לפי חלוקת המשאבים בין קבוצות במרחב. הארווי הציע סכמה של חלוקת משאבים צודקת בעיר, על-פי שלושה תבחינים, בסדר חשיבות יורד:

- צורך והזדקקות
- תרומת החלוקה לכלל
- פיצוי על קשיים ועוולות העבר

גישה זו זכתה לתהודה רבה וחלחלה גם לפרקטיות תכנוניות, במיוחד במשטרים סוציאלי-דמוקרטיים אשר הניפו את דגל הצדק. הגישה הובילה גם לסדרה של פיתוחי מודלים, ביניהם שיטת חישוב מרחבית-כמותית של הוגנות פרישת המשאבים הציבוריים במרחב, אותה פיתחו חוקרים בשם ביון ופאואל ב-1991. חוקרים אלה הראו שיישומו של צדק מרחבי-תכנוני ניתן למדידה על-ידי איתור צרכי האוכלוסייה באזור מסוים לטובין חברתיים (כמו למשל מוסדות חינוך, בריאות ונגישות תחבורתית), ומדידת מידת המענה להם במדיניות הציבורית וחלוקת המשאבים. ככל שההלימה גבוהה יותר, כך צודק יותר המרחב העירוני.

בשנות השמונים והתשעים, עם התגברות ההגירה ומאבקי המיעוטים בעולם, עלה במאבקים העירוניים, ולאחר מכן בספרות, הבט נוסף של עוול תכנוני. היבט זה נובע בעיקר **ממשטר הזהויות** המדינת-עירוני ולא מהמתח בין המעמדות החברתיים-כלכליים, או בין בעלי ההון ופשוטי העם העניים. 'משטר הזהויות' הוא תולדה של העבר הקולוניאלי הגזעני, והוא נותן את אותותיו במדרג קבוצות מסוימות על-פי זהותן הקולקטיבית ועל-פי הקרבה או הריחוק של זהות זו למוקדי הכוח הפוליטיים והכלכליים.

על פי הגישה הזהותית, העוול הגדול בעיצוב המרחב נוצר בתקופת ההשתלטות הקולוניאלית על קרקעות, משאבים ועמים ב'דרום' ובי'מזרח' העולמי, מהלך בין מאות שנים שיצר דפוסים עמוקים של הפרדה וגזענות. לכן, פעולת הצדק החברתי קשורה בהכרח וטיפוח זהויות מיעוטים וקבוצות מוחלשות וקידומן לקראת שוויון חברתי, מרחבי ועירוני. לגל זה של כתיבה וביקורת מספר מקורות, בראשם הפרדיגמה הפוסט-קולוניאלית והכתיבה הפמיניסטית, ולאחרונה גם הקווירית. אלה בוחנות את חלוקת המשאבים והכוח מנקודת המבט של מיעוטים. בולטים בתחום זה חוקרים כגון איריס מאריון יאנג, נאנסי פרייזר, אש אמין וליאוני סנדרקוק, אשר כתבו ספרים משפיעים על קהילות זהות, הכרה ותכנון עירוני. לפי גישות אלה, חלוקת המשאבים המשמעותית בעיר איננה מוגבלת רק לפיזור המשאבים החומריים, כמו השקעות, תשתיות ופיתוח, אלא גם לחלוקת המשאבים

התרבותיים והסמליים, כגון הכרה בקבוצות מסוימות ומתן ביטוי לכך בנוף העירוני, בתהליכי קבלת ההחלטות, באופי הפעילות התרבותית, ובהעברת משאבים לשימור וטיפוח תרבויות.

במקביל התפתחה, בעיקר בעולם הליברלי, גישה תיאורטית נוספת לצדק עירוני המושתת על הגינותו של תהליך התכנון. חוקרים כגון ג'ון פורסטר ופאטסי הילי פרסמו ספרים חשובים המעגנים את כינון העיר הצודקת לאו דווקא בחלוקת משאבים או הכרה בקבוצות, אלא באופיו הפתוח וההוגן של תהליך התכנון וביצירת 'תשתית תקשורתית' בין השחקנים השונים. חוקרים אלה פיתחו מודלים המדגישים את שיתוף הציבור תוך איתור אקטיבי של קבוצות מיעוט ושוליים, יצירת פורומים ומסגרות (חוקיות ווולונטאריות) של בניית קונצנזוס עירוני המושתת על פתיחות לרחשי הלב של הציבור ברוב שלביו של תהליך קבלת ההחלטות.

בשנים האחרונות נעשו בספרות התכנונית ניסיונות לאינטגרציה בין הגישות השונות על ידי פיתוח המושג של קיימות חברתית בעיר, כלומר אפשרות לקיום חברה עירונית בריאה המקיימת עצמה בהרמוניה חברתית ומבטחה זאת גם לדורות הבאים. בולטת במיוחד בגישה זו היא החוקרת סוזן פיינסטיין, אשר פרסמה את הספר המשפיע 'העיר הצודקת' בו היא מציגה מודל פשוט יחסית, המושתת על תרגום התפיסה של 'הזכות לעיר' אותה פיתח הפילוסוף אוגרי לפברה מתווה של מדיניות עירונית מדיניות עירונית. פיינסטיין טוענת בספרה שעל עיר המבקשת להיות צודקת לטפח באופן מתמיד ועקבי שלושה מרכיבי מפתח תכנוניים, בלי לקבוע את הירארכיית החשיבות ביניהם:

- הוגנות - הדרישה לחלוקת משאבים במרחב על פי צרכים וזכויות של שכונות ויישובים.
- מגוון זהותי - הדרישה להכרה בקבוצות מיעוט ומתן ביטוי להכרה זו בתכנון העירוני.
- דמוקרטיה - הדרישה להוגנות בתהליכי קבלת ההחלטות.

על פי פיינסטיין, רק שילוב נכון בין גורמים אלה, ושאיפה עקבית לשפרם יובילו לכינונה של העיר הצודקת. שאיפה זו עומדת כמובן מול כוחות נגד המבקשים להוביל לתנאים שיקטינו את מידת הצדק בתכנון העירוני. כוחות אלה כוללים למשל את שאיפות בעלי ההון למקסום רווחים בתהליך הפיתוח, בדרך כלל תוך העברת העלויות לציבור או לעירייה; את מטרות הרוב לדחוק לשוליים או למחוק את נראותן של קבוצות מיעוט במרחב העירוני; או את ניסיונותיהם של פוליטיקאים לבסס שלטון ריכוזי וסמכותי, ללא התחשבות בעמדות הציבור.

חשוב לציין שגישתה האינטגרטיבית והפתוחה-יחסית של פיינסטיין נפלה תחת חיצו הביקורת של חוקרים רדיקליים יותר, בעיקר מארצות 'הדרום' העולמי⁴. חוקרים אלה רואים בתכנון כלי ששימושו העיקרי הוא שליטה מרחבת-חברתית במיעוטים וקבוצות שוליים, וככזה כלי לשמירת הסטטוס-קוו החברתי-כלכלי, הן בעיר עצמה, והן בין הצפון-מערב הגלובאלי העשיר לדרום-מזרח העני. חוקרים אלה אינם מסתפקים בביקורת על התקופה הקולוניאלית, אלא מפנים גם חיצו ביקורת מושחזים לשלטונות הנוכחיים במדינות וערי הענק של 'הדרום הגלובאלי', הממשיכים תדיר את הפרקטיות של השלטונות הקולוניאליים מול המיעוטים והעניים.

ללא שינוי עומק מהותי בחלוקת משאבי המרחב (ולא רק שינוי בהליכי התכנון השולט ברוב תיאוריות הצדק) טוענים חוקרים אלה, שהתכנון עבור העיר הצודקת על פי מודל פיינסטיין, יכול אמנם לשפר מצבים נקודתיים, אך לא יצליח לנטרל או אפילו להאט לאורך זמן את הכוחות המבקשים להשתמש בעיר ובתכנון לצבירת הון, אם דרך תעשיית הנדל"ן וספקולציה קרקעית, או עבור השתלטות של קבוצות זהות חזקות על קרקעות ונכסים. 'העיר הצודקת' טוענים חוקרים אלה, דורשת שינויי עומק במערכת התכנון ועיצוב המרחב, אשר יעבירו את השליטה באמצעי הייצור המרחבי לגופים מכליליים ודמוקרטיים, ויחלקו מחדש את משאבי העיר החומריים על פי מפתחות של צרכים, שוויון ותיקון חברתי.

למקם את הצדק: מאמרי המדור

לדיונים התיאורטיים שהובאו בקצרה לעיל, השלכה ישירה על התכנון תחת השלטון הישראלי. ניתן לומר שכל הממדים על פיהם מעוצבים היחסים החברתיים-מרחביים, בין אם מעמדיים, זהותיים או תהליכיים, פועלים באופן נמרץ בישראל. זאת ועוד, כפי שכבר ציינו, התכנון הישראלי, בין אם נעשה על-ידי רשויות המדינה, תנועות ההתיישבות, כוחות הביטחון או חברות פרטיות, כמעט חף מהתייחסות רצינית לנושאים חברתיים. גם האיגודים המקצועיים, ובראשם איגוד המתכננים, האגודה הגיאוגרפית ואגודות ועמותות האדריכלים בישראל, נותרו דוממים לאורך שנים בסוגיות הייסוד של חלוקת המשאבים וההזדמנויות במרחב.

חסר זה בולט במיוחד בתכנון הציבורי ובמדיניות הקרקעית, האמור להיות אמון על שיקולים של צדק חברתי מעצם היותו חלק מניהול משאבי הציבור. אך במציאות, רשויות אלה משתמשות ללא הרף בהצדקות כלכליות וביטחוניות-לאומיות כדי להסביר את כיווני הפיתוח במדינה, והן כמעט אילמות בנוגע להעברת משאבי פיתוח לאוכלוסייה על פי מדדים של צורך, מיקום, תרומה לחברה או תיקון חברתי. הפער בין הגות ומעש בולט עוד יותר אל מול גל של מחקר וכתביה ביקורתיים בנוגע ל(א)צדק מרחבי ותכנוני, על-ידי חוקרים רבים². כמו כן, קיימות דוגמאות לעשיית תכנון חברתי ומשתף עליהן שמענו באופן לגמרי לא ממצה³, או פרויקטים ודוחות לתיקון חברתי בעיר שהובילו ארגוני החברה האזרחית⁴. כלומר, רשויות התכנון הישראליות לא יכולות לטעון 'לא ידענו' בבואן להסביר את חוסר המעש החברתי, ההופך את עיצוב המרחב הישראלי לזירה היוצרת פערים ומתחים חברתיים-אתניים.

כאמור, במדור זה אנו מנסים לתקן, ולו במעט, את החסר, על-ידי פרישת ניתוחים ביקורתיים, ודרכי פעולה תכנוניות, למען העיר הצודקת. המדור מחולק לשניים: מבטים מחקריים והתערבות לימודית-תכנונית. בחלק המחקרי, לפניכם שלושה מאמרים. בראשון מנתח **חן משגב** את תהליך ההכרה של עיריית תל-אביב בקהילה הלהטבי"ית, ואת מיסוד ההכרה דרך הקמת הבית הגאה בן מאיר. מאמרו של משגב מאיר היטב את המאבק הלהטבי"י שנשא פירות, ואת עקרונות הצדק החלוקתי וההכרתי שהיו טמונים בתוך השינוי המרחבי בו יצא המרחב הלהטבי"י 'מן הארון' אל מרחבי העיר המוכרים. עם זאת, משגב מראה גם שהמהלך עדיין לא הושלם, עקב סוגיות של הכרה וקיפוח בתוך הקהילה הלהטבי"ית, הנשלטת על-ידי גברים

הומואים אשכנזים, כמו גם על ידי חוסר ההכרה בקהילה וצרכיה המרחביים ברוב רובן של ערי ישראל האחרות.

המאמר השני נשאר בתל-אביב, ובו מנתח **ערן צין** את תהליך הגלובליזציה של העיר דרך הפער בין השיח והמעש, בתכנון עבור שכונת נווה שאנן, שמותגה לאחרונה כ'מתחם התחנות'. צין משרטט את הצד 'האפל' של התכנון, אשר העמיס על השכונה בעיות ועלויות, הנובעות מריכוז חסר תקדים של מהגרי עבודה ופליטים, יחד עם קבוצות חברתיות מוחלשות של מהגרים יהודים ותושבים וותיקים. התמהיל המוחלש והנפיץ הזה, מראה צין, מתואר בשיח התכנוני כחלק מ'שונות' ו'מגוון' תרבותי האופייני לערי עולם, ובכך מצפין את 'החצר האחורית' שנוצרה בשכונה, ואת 'השינוי' המעמדי-אתני שהיא עברה עקב מדיניות הפיתוח העירונית.

המאמר השלישי, של **מירב אהרון וניר כהן**, ממשיך את הניתוח המעמדי-מרחבי, אך לוקח אותנו לפריפריה הצפונית הרחוקה, שם נאבקת עיריית הפיתוח חצור הגלילית עם איומים חוזרים ונשנים של סגירת מפעלים ואובדן הבסיס הכלכלי של העיר. אך מעבר לניתוח המדיניות המרחבית שהביאה ליצירת מעמד אתני מזרחי או 'רוסי' בפריפריה, אהרון וכהן מפתחים זווית נוספת והיא בנייתה של 'אזרחות בעבודה' העומדת למבחן במאבק של תושבי חצור, ולאחרונה גם ערד וקריית גת שחוו סגירת מפעלי עוגן. בעשותם כך תורמים אהרון וכהן ממד חשוב לניתוח הצדק/עוול של פיתוח המרחב הישראלי – אין מדובר רק בחלוקת משאבים חומריים, אלא במאבק על עצם האזרחות והשייכות לקהילת הלאום הישראלית.

תכנון הפריפריה מעביר אותנו מהצפון לדרום, ומגשר את החלק המחקרי לזה הלימודי-מעשי של החוברת. חלק זה נפתח במאמר הרביעי של **אורן יפתחאל ורני מנדלבאום**, בו הם מסכמים את עבודת סדנת התכנון של שנת תשע"ד בתכנית לתכנון עיר ואזור, אוניברסיטת בן-גוריון. הסדנא לקחה על עצמה משימה מורכבת: לתרגם אחת מהדרישות המרכזיות של המחאה החברתית בתחום התכנון - הכנת סקר השפעה חברתית לתכניות עירוניות. לשם כך פיתחה הסדנא שיטות עבודה, אשר ניתחו את הסוגיות, הדפוסים והמגמות החברתיות בעיר, וכן את התאמתה של תכנית המתאר המתהווה, תוך זיהוי בעיות ואתרי התערבות מומלצים. מאמרם של יפתחאל ומנדלבאום מסכם אם כך ניסיון ראשון מסוגו ליישם הלכה למעשה את רעיון 'תסקיר השפעה חברתית' ככלי תכנוני עתידי בישראל.

מאמרה של **טובי פנסטר** סוגר את החוברת, כאשר גם הוא מדווח על פרויקט לימודי שנערך באוניברסיטת תל-אביב. פנסטר משלבת אמירות תיאורטיות, ניסיון אישי וממצאים מקבוצות עבודה של סטודנטים שחקרו לעומק את מקרה הפינוי-בינוי של גבעת עמל. פנסטר ותלמידיה מדגימים היטב את ההתעלמות הנמשכת של מוסדות התכנון משיקולי צדק והוגנות חברתיים, ואת האפשרויות המגוונות להוסיף ממדים כאלה לעבודת התכנון מול הקהילה המקומית המאוימת. יצוין גם שעבודותיהן של שתי קבוצות הסטודנטים, מתל-אביב ומבאר שבע, זכו לחשיפה תקשורתית מרשימה, המעידה על צמא ציבורי לזוויות חברתיות כחלק מהמאבק על פיתוח העיר ואופייה.

לסיום הקדמה קצרה זו, ראוי שנוכיר שוב שקובץ המאמרים שלהלן מהווה רק צעד אחד וצנוע של הדיון בצדק חברתי-תכנוני. קיימים **חסרים בולטים**

במחקר ובעשייה הנוגעים לשאלת הצדק, מולם נחוץ לדון ולפעול בדחיפות. אלה כוללים את השפעת התכנון הישראלי על המרחבים הפלסטיניים, אם בשטחים הכבושים וה'מקולנוזים' בגדה, או בשטחי הגליל, המשולש והנגב. חוויית הפלסטינים תחת השלטון הישראלי כרוכה עמוקות במערכת התכנון, הקרקע והפיתוח הישראלית, והיא נדונה רק לעיתים רחוקות במסגרות המקצועיות המתאימות. נושאים חברתיים נוספים הנפקדים לרוב מהשיח התכנוני שלא כוסו בגיליון הנוכחי כוללים את מצבם המעורער של מהגרים בערי ישראל בכלל, ובפריפריה בפרט; את השפעתה ההולכת וגדלה של מערכת הביטחון על עיצוב המרחב הישראלי; את ההיבטים המגדריים הבולטים של התכנון, ובעיקר מצב הנשים בעיר הישראלית החדשה והמפורזת; ואת הקשר של תכנון ופיתוח לשינויי אקלים וכרסום בקיימות הסביבתית, אשר להם בוודאי השפעה חברתית משמעותית.

אם כך, מעבר לתרומה הצנועה של חוברת זו, מחקרים אקדמיים ויישומים רבים עוד נחוצים בנושאי צדק מרחבי, ואיתם פיתוח כלים לימודיים ומקצועיים. זאת כדי לקדם, להדגים ולממש את הדרישה שממשיכה להדהד בארצנו (בהשראת 'גולדברגית') – "מכל רחוב ופינה, מכל שוק וחצר וסמטה וגינה..." – **העיר דורשת צדק חברתי!**

הערות

1. כגון אשילה מבמבה, אש אמין, אמבה נג'ו, אנאניה רוי, קנישקה גונוורדנה וונסה ווטסון.
2. כמו נעמי כרמון, יוברט לו-יון, אמילי סילברמן, טובי פנסטר, איציק ספורטא, נורית אלפסי, ארז צפדיה, חיים יעקובי, דבורה שמואלי, ראסם ח'מאיסי, יוסף ג'בארין, סנדי קדר, ואורן יפתחאל הנמנה בין כותבי שורות אלה, ואחרים.
3. כגון דפסי שיתוף הציבור שהובילו אלי שטרן וטליה מרגלית בתכנון שכונות דרום תל-אביב; או ריקי טסלר בבאר שבע ורחל קלוש בחיפה.
4. כמו 'במקום', האגודה לזכויות האזרח, קואליציות הדיוור, עדאלה, שתיל, הקשת הדמוקרטית המזרחית ואחרים.

